

Judith Okely*

Kulturális alkotókészség és autonómia – nem másolás, csupán választás

TÉR, IDŐ ÉS KULTÚRA ÖSSZEFÜGGÉSEI

A földrajzi helyzet és kultúra közti állandó összefüggés még a letelepedettek esetében is egyre inkább megkérdőjeleződik (Fog Olwig és Hastrup, 1996), saját nemzeti területtel nem rendelkező vándorló népeknél ennél fogva még kevésbé egyértelmű. A nem cigányok által írott cigánológiai tanulmányokat sajnos egy földrajzilag meghatározott helyzetű, kötött kultúra egyre kétségbevonhatóbb, tradicionális képe uralja. Tulajdonképpen ez az, amit találóan a letelepedett életmód legfőbb ideológiájának neveztek el, s kiváltságot biztosít az állandó tartózkodási hellyel rendelkezőknek, de elutasítja a nomád életformát. Az elmúlt években a nacionalizmus váratlan megerősödésével ilyen és ehhez hasonló eszmék éledtek újjá:

„A nemzetiség eszméje új látásmódot alakított ki egyes népeknél, melyek elenyésző tapasztalattal rendelkeznek a nemzeti államra mint demokratikus politikai intézményre nézve. Ezek a népek saját, kulturálisan homogén, tiszta nemzeti egységet akarnak.” (Gilroy, 1993)

A kelet-európai cigányok a nyugatiakhoz hasonlóan egyre sebezhetőbbé válnak, ha feltételezzük, hogy a népek identitása, s valójában az egész politikai jogrendszer megváltoztathatatlanul összekapcsolódik a pontosan kijelölt, földtulajdonjogon alapuló határvonalakkal. Ebből következik, hogy egy letelepedett nép vagy nemzet összekapcsolhatja kulturális identitását a földrajzilag meghatározott területtel és földdel. Népszerű dalok és himnuszok variálják a „szép szülőföldem”, vagy a „hazám zöldellő mezői” témáját. Ezek a képek, metaforák nem igazán hozhatók kapcsolatban vándorló népekkel, például a cigányokkal. Emellett vannak olyan területek, melyek politikai és államhatárokkal nem rendelkeznek, más megjelöléssel azonban igen. Azok a pásztorkodó nomádok például, akik meghatározott időszakokként vándorolnak, az út során azonosítják és térképezik fel tartózkodási helyüket. A hajdani vadászok, mint Ausztrália őslakói,

bizonyos időpontokban vissza-visszatérnek a szent helyekre. A romák történelmében is találkozhatunk kiemelkedő jelentőségű területekkel.

Sem az állandó földrajzi hagyományokat nélkülöző, sem pedig a földjüktől megfosztott bennszülött népek, mint az amerikai indiánok, a maorik és az ausztrál őslakosok nem képesek nemzetként kapcsolatot teremteni kultúrájuk és az önálló, politikailag kötött terület között. Ugyanazon a földrajzi fekvésű, politikailag meghatározott területeken más népekkel kénytelenek együtt élni, mások rendszerébe kell beilleszkedniük, kultúrájuk nem maradhat hermetikusan elszigetelt. A cigányokkal ellentétben azonban politikailag nyomós okok vannak arra, hogy ezek a bennszülött népek, melyek az európai bevándorlás előtt egész kontinenseket népesítettek be, visszaidézzék és helyreállítsák egykori kultúrájukat. Ezek a népek ugyanakkorsaját felfogásuk szerint azóta is újjá- és újjáteremtik ezt a kultúrát. Mások viszont, például az afro-amerikaiak vagy az afro-karibiak, akik rabszolgává válásuk előtt valóban rendelkeztek „szülőfölddel”, az új területeken is kialakítják saját, nem csupán afrocentrikus jellegű kultúrájukat.

„Mindig idegesség fog el, valahányszor Rankin frázisával találkozom, mely szerint *'nem az számít, honnan származunk, hanem, hogy jelenleg hol vagyunk.'* Ez a kijelentés az önmegvalósítás jelenlegi folyamatából létrejövő identitástudatot, a jelen prioritását hangsúlyozza akkor, amikor az eredetmítoszok varázsa egyre inkább előtérbe kerül.” (Gilroy, 1993)

Az eredeti lakóhely szempontjából vizsgált kultúra rekonstruálása még kevésbé elfogadható a cigányok esetében. Egyes tudósok mégis ragaszkodnak ahhoz, hogy a cigányokat egyfajta ősi, önellátó, földrajzilag meghatározott helyzetű egészként láttassák. Így nem csupán egy bizonyos területhez, hanem a múlt mítoszához kötik őket. Ezek után minden a nép és kultúrája elveszett tisztaságát gyengíti, hígítja, esetleg be is „szennyezi”.

A cigányok – vándorlók vagy romák – kultúráját ehelyett a maga teljes egészében úttörő jellegűnek kell tekintenünk, mely a menekültek, egykori hazafiak, emigránsok és a jelentősebb kisebbségek szemében csak tiszteletet ébreszt, mivel maguk is ennek eléréséért harcolnak. A

* (Utószó *A roma kultúra és cigány identitás* című tanulmánykötethez. Szerkesztette: T. Acton és G. J. Mundy.)

cigány kultúra belső koherenciát teremt más uralkodó kultúrák mellett vagy azokkal szemben, ugyanazon földrajzilag és politikailag behatárolt területen. A cigányok saját, fél-autonóm kultúrát teremtenek törvényes, politikailag meghatározott lakóhely helyett. Olyan hasonlóságokkal, összefüggésekkel találkozhatunk, melyre mind a cigányok, mind a nem cigányok úgy tekintenek, mint saját kultúrájukra. Ez természetesen nem ugyanabban az értelemben vonatkozik a vándorló közösségek és a gádzsók egyes csoportjaira. A cigányok fantasztikus ezermesterek, bizonyos dolgokat átvesznek környezetükből, majd saját hasznukra értelmezik át azokat. Az átfedések nem egyszerű utánzások, és nem is a többségi rendszer befolyásának egy látszólag passzív, de fogékony kisebbségre gyakorolt eredményei. A cigányok válogatnak és selejteznek. Viszonzásképpen ők is hozzájárulnak kreativitásukkal a környező többségi kultúrákhoz. A cigányok nem élnek kulturális sötétségben, a cigány – vándorló vagy roma – kultúra saját jogán szinte önálló koherenciát vállal fel. Nem ősi maradvány, mely a cigányokkal örökké szembenálló, domináns nem cigány rendszerek feltételezett, helytelenül elfogadott felsőbbrendűségét fogadja el.

„Egyre világosabb... hogy egy kultúra, szubkultúra, sőt a kollektív tevékenység bármely koherens területe mindig stratégikus és szelektív jellegű. A világ társadalmi túlságosan rendezetten kapcsolódnak össze ahhoz, hogy egy külön, önállóan működő rendszer elszigeteltségét is megengednék... Az óriási iramú történelmi változásokkal ... újfajta öntudat jött létre a kulturális határok megalakításának és értelmezésének tekintetében... A 'kevert' vagy 'történelmi' újabb értelmet nyert fogalma egyre kevésbé fontos az önálló rendszerekre nézve.” (Clifford, 1988)

Az én véleményem az, hogy a cigányok évszázadokon át a kulturális koherencia és identitás élenjárói voltak, jóllehet ugyanekkor „keveredtként” el is utasíthatták volna őket. A cigányok folyamatosan alakítják ki, illetve teremtik újjá kulturális autonómiájukat más-más helyeken, eltérő kultúrák között. A korábbi egység vagy a régebbi lakóhely legalizálásához indiai nyomok után kutatni olyan, mintha lidércfényt kergetnénk. Komolyabban szólván, így nem igazolható a cigányok történelmi leleményessége, kulturális találékonysága.

Az Acton és Mundy gyűjteményes kötetében található dolgozatok a korábbi tudományos és ideológiai vonatkozások figyelembevételével bár, de implicite vagy explicite kétségbe vonják a mitikus, térhez kötött és kulturális ősi elszigeteltség jelentőségét a kulturális legitimitás létrejöttében. Az ún. cigánológusok eklekticizmusa és a fontosabb

tudományágak fejlődése között időbeli lemaradást észlelhetünk. A szociológia, szociolingvisztika, szociálanropológia, a modern folklórtudomány már régóta vitatják azt a XIX. századi nézetet, miszerint a kultúra és identitás meghatározója a „faj”, a „genetika” és a nyelv. A cigányokról nyilatkozó nem cigányok azonban általában ragaszkodnak ehhez a feltételezéshez. Mielőtt tehát a kutatás érdemben folytatódhatott, rengeteg cikknek kellett megbirkóznia ezekkel a csökevényes eszmékkel és feltételekkel.

Az antropológus Fabián például nehezményezi, hogy más népeket mindig az értelmező szempontjából vesszünk figyelembe. Emiatt gyakran időbeli határokat vonunk egy nép köré, mintha annak nem is lenne történelme. Fabianhoz hasonlóan nyilatkozik Willie Reid a skót vándorló csoportok kultúrájáról írott ragyogó kritikájában. Magam is jól emlékszem, mikor Neat a vándorlók tiszteletére készült filmjét 1979-ben az Edingburgh Egyetem speciális konferenciáján bemutatták. A film a mai vándorlókat ügyes sátorverőként, képzett bádgosokként ábrázolta, akik a messzi századokból maradtak ránk. Megdöbbenett ez a mellézköngye. A tiszteletet színlelő „sima” (nem cigány) tudósok rosszul tájékozottak és leereszkedőek voltak. A „nem vándorlók” saját mitikus és nosztalgikus, egyfajta elveszett ártatlanság felé való elvágyódásuk kifejezéseként használták fel a vándorlók ábrázolásmódját. A sátorveréssel egyébként az újkori vándorlók is teljesen tisztában vannak.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

Braid találóan emelte ki, hogy a vándorlók identitásánál döntő szerepet tölt be a másság-tudat és a megosztott látásmód. Kissé idealisztikus magyarázatából hiányolom az anyagi feltételekre való hivatkozást, mely megteremthetné a vándorló csoportok világnézetének alapjait, azaz a cigányok és gádzsók közti gazdasági-politikai kapcsolatokat. Hiányzik az interaktív megközelítés. A tanulmányból azonban mégis kiolvasható, hogy a cigányok egy már meglévő gazdaság előnyeit is ki tudják használni. Érdemes rámutatnunk, hogy amikor a nem vándorlók szerint a vándorló csoportok tagjai lusták és képtelenek folyamatos munkára, ugyanúgy a bérmunka társadalmi és gazdasági jelentőségét hangsúlyozzák, mint amikor a vándorlók sztereotípiáiról nyilatkoznak. A vándorlók alternatív gazdasági tevékenységével szembeni bírálatuk egyfajta etnocentrikus hegemoniát erősít meg, mely nem tűri a jövedelemszerzés más módjait, azaz a bérmunkával szemben tiltakozást. *Ken Lee* is inkább a faji

identitás folytonos alakulását hangsúlyozza, minthogy az ősi múlttól tenné azt függővé, bár egyetért azokkal a nem cigány tudósokkal, akik az indiai eredetet és hovatarozást teljes mértékben elfogadják. Az Ausztráliában történtek után elképzelhetőnek tartja, hogy azok a romák, akik elszórtan más kontinensre, más politikai-gazdasági területre kerültek, esetleg az asszimilációt választják. Főérve, hogy egy etnikai csoport valószínűleg túlélő lesz, ha megfelelő, bár nem túlnyomó ellenállással bír. A multikulturális társadalmakban, így például Ausztráliában, a romák csoportja könnyen asszimilálható. Ken Lee ezek mellett elismeri, hogy még nem áll rendelkezésére megfelelő mennyiségű információ az ausztráliai romák életkörülményeiről.

A multikulturális Ausztráliáról festett idilli portré azonban megkérdőjelezhető, minthogy nem ábrázolja, sőt inkább elleplezi a múltbeli fajirtást, a kontinens jogos tulajdonosai, a bennszülött őslakosok ellen irányuló állandó erőszakot, a fajüldözést. Egy olyan országban, melynek népessége – Európával összevetve – főként bevándorlók-ból áll, az állam megengedheti, hogy jótékonykodjon a bevándorlók-kal a többségi bennszülött népek kárára. Utóbbiak földtulajdonjogai folyamatosan gyengülnek, miközben „másságuk” miatt ők maguk válnak gyűlöltté. A cigányok, akárcsak a zsidók, történelmileg „másoknak” számítottak Európában, de ez Ausztráliában nem fordulhat elő, pontosan azért, mert a rasszizmus főként az ellen a bennszülött kisebbség ellen irányul, mely valaha többség volt.

További okok következtében úgy gondolom, Lee feltevései nem bizonyíthatók. Vegyük például az USA-beli romák esetét, ahol a csoport évtizedekig el tudott rejtőzni a nyilvánosság elől. A romák létezéséről sokáig nem is tudtak. A romák valójában alapvető autonómiával és identitástudattal rendelkeztek, de általában ugyanúgy mozgásban voltak, mint mások, például az amerikai indiánok. Láthatatlanságuk tehát nem azt jelentette, hogy beolvadtak. Sőt, bár látszólag hátrahagyták nomád életmódjukat, s letelepedésért folyamodtak, ez nem vonta maga után azt, hogy ott maradjanak, mivel időszakos munkáik miatt állandóan költöztek.

Az ausztrál esethez kapcsolódva még egy összehasonlítást tehetünk. Magyarország oláh cigányai a kommunizmus éveiben, 1989 előtt kaptak ugyan szállást, de az USA-val ellentétben, le is telepítették őket (Stewart). Mégis ugyanúgy visszautasították a beolvadást. Lee anyaga arról is beszámol, hogy a lakókocsival való közlekedést kevésbé korlátozzák Ausztráliában. A cigányellenesség – Hancock bizonyítékai alapján – valóban sokkal elterjedtebb az USA-ban, ahol egy 1992-es felmérés szerint a megelőző

huszonöt év legkevésbé megtűrt faja a rasszista sztereotípiák szerint a cigány volt. Az még nem világos, hogy a válaszadók tudtak-e a romák jelenlétéről az USA-ban, vagy csupán az európai kultúrkör sztereotípiáit vették figyelembe. Kiderülhet, hogy az ausztráliai romák az amerikaiakhoz hasonló rendszer szerint élnek. Ugyanakkor bebizonyosodhat az is, hogy Lee egy etnikai csoport túlélésének vagy szétesésének hatását érzékelteti magával ragadó példájával. Amennyiben így volna, azt hiszem, nem annyira a nagyobb társadalom ideológiai szembenállásának hiánya magyarázza a romák látszólagos integrációját és beolvadását az ausztrál társadalomba, hanem inkább a gazdaság azon területeinek hiánya, melyet a romák kellőképp ki tudnának használni.

Lee mindazonáltal utal arra, hogy az ausztráliai romák főként térbeli rugalmasságot és önállóságot biztosító foglalkozást választanak, de persze nem vándorolnak, ugyanúgy választanak járműveket maguknak, és ugyanúgy közlekednek, mint a nem romák. Ez nem azt jelenti, hogy elvesztették volna identitásukat. Itt további kutatásokra van szükség, állítja Lee, és néhány döntő kérdést vet fel. Megerősíti, hogy egy etnikai csoport szívósságát nem feltétlenül a genetikai örökség, a faj, a „szülőföld”, vagy a nyelv határozza meg. Az etnikai elkülönülés és túlélés speciális és változékony történelmi összefüggések folyamatos eredménye. Egy „nép” leszármazottai megválaszthatják identitásukat. Az ősi történelmek nem feltétlenül meghatározó tényezők. A származás manipulálható, eltörölhető, újjáéleszthető vagy akár megerősíthető.

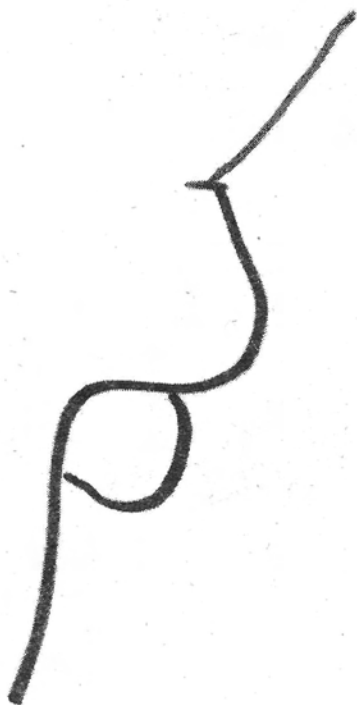
Lee hangsúlyozza a többségi társadalmakban fellépő ellenállás szerepét. Figyelembe kell vennünk, hogy az ellenállás maga a csoport számára fontos tényező. Az uralkodó társadalomban pontosan azért növekedhet a rosszindulat, mert a kisebbség értelemszerűen mást akar.

Stewart tanulmányából ez világosan ki is derül: a magyarországi oláh cigányok megtagadták a kommunisták által diktált paraszti munkaerőcsöcsöt. A cigányok másmi-lyenek akarnak lenni, visszautasítják például a bér-munkát, és olyan megélhetést keresnek a gádzsóknál, ahol nem ellenőrzik őket. A romák politikai, ideológiai vagy gazdasági célból kihasználják földrajzilag, gazdaságilag rugalmas területeket, ahol csak lehet. Ez az ellenállás megalapozott tapasztalatok eredménye, s egy másfajta világnézetet feltételez. Az oláh cigányok, mint a világ minden táján, inkább kockáztatják a rövid ideig tartó nyomort, mintsem egy gádzsó főnöknek engedelmessé válnak a munkahelyükön. Stewart a kommunista Magyarország oláh cigányainak esetével bizonyítja, hogy a cigányok még ott is szembeszállnak az állami ellenőrzéssel és az asszimilációs politikával, ahol megtiltják vándorlásukat és bér-

munkára kötelezik őket. A cigányok nem hivatalos, önálló gazdaságban próbáltak meg dolgozni, a kommunizmus gyenge pontjait kihasználva. Még ha bérmunkára kötelezték is őket, inkább váltott műszakban dolgoztak, cigány társakkal, hogy valamennyi önállóságot megőrizzenek. Stewart tanulmánya szerint a cigányok egyfajta belső politikai szolidaritást, autonómiát kívántak teremteni. Az oláh cigányok a közösséget, az egyenlő részesedést hirdetik. Ezek a szempontok ugyanakkor jelentős mértékű individualizmussal keverednek. A férfiak azért lókupeckednek, hogy önállóan jólétet teremthessenek. Stewart, sajnos, nem követi nyomon annak hatását, hogy a nőket kihagyják a közös éneklésből, vagy hogy kizárólag a férfiak monopóliuma a lókereskedelem, mellyel „munka és erőfeszítés nélkül is folyik a pénz.” Ezzel szemben az asszonyok végzik a házimunkát, gyermeknevelést, amiért nemhogy jutalmat, még fizetést sem kapnak.

Kertész-Wilkinson tanulmánya részletesebben írja le az oláh cigányok nemek, valamint fizetett-nem fizetett munkái közti különbséget.

9 É S E R Á K

15.

KULTURÁLIS ALKOTÓKÉSZSÉG

Stewart szerint a cigányok ahelyett, hogy India mitikus szülőföldjének kultúráját hirdetnék, mely leginkább csak a cigány értelmiség számára tűnik fontosnak, egyfajta alternatív, képeiben önálló világot teremtenek zenéjükben, lakóhelyükön, közösségeikben és nyelvükben is. A művészi szférák behatóbb tanulmányozására ösztönöznek a cigányok más, gyakorta erősebb társadalmi formációk között létrehozott újításai. Stewart megfigyelései az oláh cigányok társadalmi és szervezeti szolidaritása és individualizmusa közti feszültségekről szerintem félrevezető lehet, ha a korábbi, ősi önálló rendszerek vizsgálatát helyezzük előtérbe.

Egyes dolgozatok arra kényszerítik az olvasót, hogy újraértelmezze az egyéni kreativitás fogalmát. Jelentésem elején használt, a teljes életvezetésre vonatkoztató, szélesebb értelemben vett kultúra fogalma mellett a kultúra specifikus jelentéssel is bírhat. Vonatkozhat a zenére, dalokra és művészeti produktumokra. Az egyéni újítás és a kollektív tradíció közti feszültséget kiválóan demonstrálja *David Smith* tanulmánya a kifestett sátoros kocsik esztétikájáról. Bár a cigányok azt állítják, hogy egyikük „lemásolta” a másik művét, nem tudni, rosszindulatból teszik-e. *Smith* az eltérő hagyományokra hivatkozva mindkét festőről elismerően nyilatkozik, egyikük a jelképek világában mozog otthonosan, míg a másik megfigyeléseit és tapasztalatait veszi alapul. A nyugati társadalmak egyéni tehetségről alkotott fogalma történelmileg és kulturálisan meghatározott. Mi több, nem is érvényesíthető minden nyugati kultúrában. Összehasonlítást tehetünk például a görög ikonfestészet hagyományaival, ahol a festőt az alapján ítélik meg, hogy képes-e meghatározott stílust reprodukálni. Nem az újat alkotó egyéni tehetségen van a hangsúly. A sátoros kocsik kifestő cigányok tehetségét nem csupán az újítás, hanem a kivitelezés szempontjából is meg kell vizsgálnunk. Az új környezetre átvitt imitáció is fantasztikusan szép lehet.

A harmincas években *Jimmy Berry* festőművész órákat töltött azzal, hogy az Axminsternél és másutt kirakott, cigányok által készített szőnyeget bámulta, s ez óriási hatást gyakorolt technikájára (*Smith*). Tökéletes példája ez a cigányság művészi sokoldalúságának: valamit kiemelni az uralkodó rendszerből, és új jelentéssel felruházva beolvasztani a cigány kisebbségi környezetbe. Az antropológusok egyre fontosabbnak találják azokat a módszereket, ahogyan a gyarmati bennszülöttek gyarmatosítóikat utánozzák. Korábban ezt alkalmazkodásnak tekintették, pedig valójában kihívó jellegű újraértelmezés, illetve

átfordítás. A tiszta, érintetlen kultúra kritériuma tehát itt sem helyénvaló.

Hasonló jellegű kreativitásról számol be *Lapage*, amikor *Vekardi* elemzését mutatja be a magyar kultúráról. A nem cigányok szóbeli kultúráját átvéve a cigányok azonnal meg is változtatják azt, „a cigányok a kölcsönvétel pillanatában és a dal előadása alatt is változtatnak a szövegen”. *Vekardi* sincs azonban tisztában azzal, hogy ez egy máig el nem ismert, külön kulturális forma. A cigányok kreatív változtatásait csupán véletlenszerűnek találja.

Willie Reid arra is rámutat, hogy a nem cigányok a vándorlókat és a cigányokat nem annyira az indiai kultúra maradványain, mint inkább egy letelepedett nép múltjának „autentikus” relikviáin és hordozóin keresztül igazolják. Minthogy Skócia Angliával szemben alárendeltnek, gyarmatnak tekinti magát, a skót folkloristák és nacionalisták megpróbálják kisajátítani a skót vándorló (cigány) közösségek kultúráját, de nem „valódi” cigány, hanem „autentikus” skót kultúráként. A vándorlókat a „skót szájhagyomány angolok által meg nem fertőzött élő emlékeztetőinek” tekintették.

A cigány kultúrában indiai elemeket kereső ciganológusokkal ellentétben a skót folkloristák skót motívumok után kutatnak, s így a skót vándorlók által hozzátett, vagy éppen kihagyott saját értelmezés teljesen eltűnik. *Reid* tömören így fogalmaz: „A skótokat/vándorlókat más európai cigány/vándorló csoportokkal együtt kellene megvizsgáljunk ahhoz, hogy megállapíthassuk, mennyiben járulnak hozzá a befogadó társadalmak hagyományainak megőrzéséhez azzal egyidejűleg, hogy saját identitásukat is meghatározzák. Azt kell megnéznünk, hogy az európai folklor reprezentálása milyen mértékben befolyásolta saját kultúrájukat, miközben európaiként vándoroltak más európai népek között, átvéve és elvetve azok kultúráinak egyes elemeit.” (kiemelés: J.O.). *Reid* más kutatókkal egyetemben azt állítja, hogy a vándorló közösségek szájhagyományon alapuló művészetét nem statikusnak, hanem dinamikusnak kell tekintenünk.

Smith az uralkodó társadalom művészi produktumokra gyakorolt hatásáról, s a cigányok ezzel szembeni innovációs készségéről számol be. Az „egyetlen ecsethúzásos”, „gyorsan száradó” festészeti technikák igen jelentősek voltak, mivel így a művek hamar elkészültek, hisz tartani lehetett attól, hogy a gázsó hatóságok miatt költözködni kényszerülnek. Egy cigány művész állítólag hajópadlót használt palettának, és az út menti füvekből készített magának ecsetet. A művészeti tevékenység ilyen rugalmasságát csak csodálni lehet.

A lovasszekerek korszaka után hamarosan kiderült,

hogy a motor húzta kifestett lakókocsik sokkal sebezhetőbbé teszik a cigányokat a rendőrség és az ellenséges magatartást tanúsító gádzsók előtt. Az újfajta díszítő tradícióból így csupán a kordék és néhány szekér maradt emlékül. A szekerek már nem funkcionális, inkább szimbolikus szerepet töltenek be a cigányoknál, főként a letelepedetteknél. A festészet ezek után sokkal kidolgozottabbá vált, a kulturális különbségek pontosan kifejeződtek. Az új tradíció a megváltozott körülmények között, azokat kihasználva jött létre.

Lapage is elutasítja a valaha uralkodó paradigmát, miszerint a szóbeli folklór csupán a magasabb rendű irodalom hátrahagyott romjaiból áll. A cigányok számára még inkább kedvezőtlen ez a feltételezés, miszerint a cigány szóbeli irodalmat, mint az egész kultúrát, az indiai hagyományok szempontjából kell megvizsgálni. *Lapage* felhívja a figyelmünket arra a jól ismert előítéletre, hogy a cigányok „életmódjuknak megfelelő környezetbe helyezéssel, cigány szereplők hozzáadásával ellopják és átalakítják” más népek történeteit. Pedig ez a fajta alkotókészség dicséretet érdemel. Vagy itt van például *Sampson*, aki azt sajnálja, hogy „az eredetileg Indiából származó luri-dalok elveszíthetik eredeti jellegüket”. A megszállott indológus nem is látja a mindig változó, élő cigány kultúrát. Ez a fajta purizmus nemcsak az indiai származás mellett voksolókat, de a többi vándorló csoportot is kirekeszti.

Lapage megerősíti *Mayall* és *Acton* azon állítását, hogy a nem faji alapon történő csoportosulások bizonyítékul szolgálhat a történelem során kötött rengeteg „vegyes” házasság. Én ezt tovább is vinném, mégpedig úgy, hogy a cigányokat kulturális csoportként vizsgálom, amennyiben ez utóbbi még valamiféle elszigeteltséget feltételez. A „külön” kultúra fogalma tönkretelheti a más kultúrákból koherens produktumot létrehozó cigányok tehetségének és kreativitásának értékelését. Ebbe a hibába esett sajnos *T.W. Thompson* is, és csak sajnálhatjuk, hogy az a fajta gyűjtő volt, aki a mitikus elszigeteltséget részesítette előnyben a szinkretikus alkotásokkal szemben. Emellett mégis meggyőződésem, hogy bizonyos alakok és témák kifejezetten indiaiak, illetve európai jelenlétük egyedül a cigányoknak köszönhető. *Lévi-Strauss*, aki a kulturális evolúció egyik eurocentrikus elméletéhez sem ragaszkodott, meggyőzően érvel amellett, hogy az emberiség meghatározott mennyiségű témával rendelkezik, és egyes társadalmak azokból válogathatnak (1966). Minden társadalom szembekerül a betegség, halál, szerelem, jó-, illetve balszerencse problémájával. Az, hogy a világ bizonyos kultúrái melyeket emelik ki, még nem magyarázható a kivándorlással vagy a közeli kapcsolatokkal. A hason-

lóságok miatt nem lehetünk bizalmatlanok más népek kreativitásával szemben.

Másodsorban: ha, mint rendszerint állítják, évszázadokra visszanyúló indoeurópai együttélésekről beszélhetünk, nem meglepő, hogy átfedéseket találunk a vándorló és letelepedett népek elbeszélő műfajában. Lapage tömör, és magyarázataiban összefüggő, tanulmányának legmegrendítőbb témája az a tehetség, mellyel a cigányok a tündérmeséket interpretálják. A *Görög-Karady* által szerkesztett kötetből tudjuk, hogy – a megszokottól eltérően – a cigány mesék nem mindig végződnek úgy, hogy a cigány hős elnyeri a királykisasszony kezét, és a bűnösök lakolnak. A cigány mesék hőse tragikus alak maradhat, és hiányzik belőlük a nem cigány mesék minden-kívánságot-teljesítő jellege. Ez mind nagyon is igaz: a cigányok üldözőikkel szembeni viszonylagos tehetetlenségének tragikus felismerése, s egyben az elbeszélés hallgatóinak óvatos figyelmeztetése.

Kertész-Wilkinson tanulmánya a dél-magyarországi oláh cigányok énekes előadásairól meggyőző érveket sorakoztat fel arra nézve, hogy egy zenei előadást csak az érthet meg, aki maga is jelen van. Bár a cigányok ugyanolyan repertoárral is rendelkezhetnek, mint bizonyos paraszti kultúrák, a cigány zenei produkciók nem ugyanazon jelentéssel bírnak. Nagyobb hangsúlyt kapnak a nyilvános előadások. *Kertész-Wilkinson* mindenesetre azt kérte Stewarttól, hogy a nyilvános előadásokra koncentráljon, mely főként a férfiak kiváltsága. Stewart úgy találhatta, hogy az alternatív női zenei tevékenység számára nehezebben érthető. Ez azonban nem az ő hibája. A nők művészetében gyakran sokkal burkoltabb szimbólumokat fedezhetünk fel.

Kertész-Wilkinson a részvétel fontosságát hangsúlyozva kijelenti, hogy az előadás nem csupán a társadalmi kapcsolatok tükörképe, illetve reprodukciója, hanem mozgásművészet és esztétikai élmény is egyben. Az oláh cigányok megkülönböztetnek lassú hallgatókat és gyorsabb, tánccal kísért dalokat. A cigányok saját kultúrárt hoznak létre azért, hogy magyar dallamokra magyar stílusban táncolnak „roma lépéseket és mozdulatokat” használva fel. Tágabb értelemben azt mondhatnánk, hogy a cigányok saját kifejezőmódjuk szerint szimbolizálják a cigány kulturális és társadalmi kategóriákat. A látszólagos „utánzás” és alkalmazkodás félrevezető, a cigányok egyéni módon alakítják át a domináns motívumokat. A „tiszta, autentikus” kulturális formákat kutató tudósok ezeket az újításokat figyelmen kívül hagyják.

Kertész-Wilkinson ugyanezzel a fajta improvizációs készséggel találkozott az éneklésnél, így bebizonyosodott az a tény, hogy a cigányok igenis rendelkeznek saját, alter-

natív jellegű interpretációkkal. Amint egy oláh cigány fiatalember tömören megfogalmazta: „Megtanulhatjátok a dalt, de a hangunkat és ahogy éneklünk, soha.” Az általuk használt „alkotás” ugyanúgy közös munka eredménye, mint amennyire improvizáció. A cigányok a magyarság kiválasztását is körültekintően végzik, s ez szintén aktív tevékenység, nem csupán válogatás nélküli utánzás. A hetvenes évek végén magam is úgy találtam, hogy az angol cigányok rendszeresen megválogatják, melyik gádzsó dal felel meg nekik, akár elénekeltek, akár csak rögzítették azt. A családi életről, elhagyott gyermekekről, csavargó hobókról szóló western- és country dalokat saját életmódjukhoz igazították.

Kertész-Wilkinson anyaga ugyanolyan világosan tárgyalja azt a másfajta, sajátos előadásmódot, mely az egyén fontosságának kihangsúlyozására szolgál. (A nők például a férfiuralom nyilvánosság előtti kigúnyolására használják föl ezt a lehetőséget.)

MÓDSZEREK ÉS /FÉLRE/ÉRTELMEZÉSEK

A cigány kultúra elemzésében főszerepet játszik az egyéni elbeszélésben rejlő fantázia. *Braid* például a cigány narráció szövegekörnyezet alapján történő bonyolult felosztására tesz javaslatot attól függően, kinek, hol és mikor folyik az elbeszélés. Hangsúlyozza a néprajztudomány fejlődését, mely már nemcsak a megszerkesztett elbeszélésekre koncentrál. Ehelyett a mindennapi életről kötetlen formában előadott részletes interpretációt kapunk.

Egyes szemelvények nagy mértékben emlékeztetnek azokra a néprajzi anyagokra, melyekkel a társadalomtudósok, azaz a szociológusok, de főként a szociálintropológusok foglalkoznak. Döntőbizonyítékul és tanulságul szolgál a népjellegzetes szóbeli kifejezőmódja.

A walesi beiskolázásról és a cigány istenszemléletről írott tanulmányokból sajnos hiányoznak ezek az anyagok (*Clay és Mends*). A módszerben rejlő lehetőségek ellenére a kérdőíves jelleg túlzott mértékben korlátozta a kutatás menetét. Kevés hely maradt az önkéntes válaszokra és megjegyzésekre. Ez nem jelenti azt, hogy a kérdőív teljesen használhatatlan. De akár a kisebbséget, akár a többséget kérdezzük egy domináns társadalomban, gyakran szoros korlátok közé kényszerülünk. A kérdőív leginkább az egyszerű kérdésekből álló nagyobb felmérésekhez való, ahol a pontosság a fő szempont. Az Istennel kapcsolatos kérdések előre feltételeznek egyfajta állandó meghatározást, valamint hogy csak keresztény isten létezik. Nincs hely arra, hogy az egyes csoportok által felszínesen nézve

esetleg hasonló, egyébként viszont különbözőképpen értelmezett istenhitet ábrázolhassuk. Stewart dokumentumfilmjéből meggyőződhetünk, hogy a cigányok mennyire más jelentőséget tulajdonítanak a szentelt víznek, a keresztelkedésnek, a papoknak, templomoknak és rituáléknak. Olykor például a katolikus egyház által előírtakkal szemben többször is megkeresztelkednek gyógyulásuk érdekében. A gádzsók elől rejtve maradt, a cigányok által kultúrájuk jellemzőjeként megteremtett újfajta értelmezések így érthetővé válnak.

A cigányok és nem cigányok oktatásban való részvételének és teljesítményének grafikonon történő ábrázolása tájékoztató jellegű. Emellett a vándorló csoportok és az oktatási intézmények egyéni nyilatkozatait is érdemes volna szövegszerűen végigkísérnünk. A néprajzosok példái ugyanis az egyéneken is túllépve a sajátosságokat hangsúlyozzák. Nem szabadna egyszerű „anekdota”-ként kezelnünk ezeket, hogy kedvenc tudományos sztereotípiámmal éljek. Végül is Lapage és Braid tanulmányai nagyszerűen demonstrálják, mennyi információ rejlik az anekdotákban és elbeszélésekben. Én ezt grafikonos elméletnek neveztem el.

Abban a sajátságos helyzetben vagyok, hogy nemcsak mások rendkívül érdekes és információkban bővelkedő

értekezéseit kell áttekintennem, hanem egy olyan tanulmányt is, mely általam el nem ismert nézeteket tulajdonít nekem. Rendszerint megpróbálom figyelmen kívül hagyni a mások publikációiban talált félreértéseket. Jelen esetben, mivel nem tudok magyarázatot adni, úgy tűnhet, egyetértek a kijelentésekkel.

Actonék fájjalják, hogy a gádzsó egészségügyi intézmények mostanában a cigány nők egészségére koncentrálnak a férfiak rovására. Amennyiben tényleg ez a helyzet, rávilágíthat arra, hogy évtizedekig tartó hallgatás után a társadalom női tagjainak egészsége végre fontos kérdéssé vált. Növekszik az érdeklődés a gége- és emlőrák iránt, mióta fejlettebb technikai eszközök segítségével korai diagnózist lehet felállítani. A technológia fejlettsége következtében szülést szinte kizárólag kórházakban végeznek. A menopauzát azóta kezelik betegségként, mióta óriási tőkét fektettek be a HTR-be. Nem meglepő tehát, hogy az egészségügyi intézmények a többségi népesség mellett a kisebbségi csoportok, ezen belül a cigányok asszonyait is egyre inkább figyelemmel kísérik.

Nagyot tévednek, és naivak is azok a gádzsók, akik a cigány nőket csupán felesleges „kinövésnek” tekintik. Beképzettek, akik úgy vélik, a cigányoknak semmi közük az egészségügyi programokhoz. Természetesen nagyon helyes, ahogy Acton, Caffrey, Dunn és Vincent pontosan

HIVATAL

5.

beszámolnak feljegyzéseikről. Elkésrítő azonban, hogy a felelősséget ilyenkor az antropológusokra hárítják, mint az efféle nézetek állítólagos terjesztőire. Egyes pedagógusok és egészségügyi szakemberek teljesen zavaros, etnocentrikus nézeteket hangoztatnak a *mochadi* (tisztátalansági) tabukat illetően. Ezek az emberek valószínűleg sohasem találkoztak még másfajta világszemlélettel, mielőtt a cigányokat megismerték volna. A félreértések egyre gyakoribbá válnak, különösen ha a tanulmányozandó antropológiai beszámoló nem az egészségügyiek vagy a gádzsók részére íródott kézikönyv. (A főként szociális munkások által olvasott, a *New Society*-nek írott cikket a cigány tisztátalanságról nagyra értékelte egy cigány olvasó, aki arra kérte a szerkesztőt, hogy további, hasonló jellegű publikációkat jelentessen meg. Ez a cikk sem a nemi kérdésen alapuló tisztátalanságot tárgyalja.) Acton, és valószínűleg a többi szerző is tévesen gondolja azt, hogy elsődlegesnek tekintem a nemi tisztátalanságot. Gyenge bizonyítékuk azon alapulna, hogy a tisztátalanságról szóló részletes értekezésem megjelentetésére egy, a nők kultúrájának tanulmányozására szánt gyűjteményben adódott lehetőségem. A cikk valóban a női nemre koncentrált. De még itt is vigyázva mutattam be a születés és a menstruáció körüli tisztátalanság fogalmát, a testről alkotott általános hiedelmek összefüggésében, nemre való tekintet nélkül. A „Vándorcigányok” (1983) e témában írott fő fejezete a tisztátalanságot általánosságban és az állatok szempontjából osztályozza. A nemek tárgyalásának kisebb fejezet jut. Actonék előbányásszák az ősrégi viccet, miszerint az antropológusokat nem érdekli a történelem. A monográfia az utóbbi évtizedekben megjelent antropológiai tanulmányokhoz hasonlóan mégis bővelkedik történelmi utalásokban.

A többi kutató számára nevetséges azt sugallni, hogy antropológust értelmezésben megkérdőjeleződik a cigányok illetékessége a „kényelmetlenség, fájdalom és halál lehetőség szerinti elkerülésére”. A cigányok haldoklónál és halottaknál tett kórházi látogatásainak elemzésekor rávilágítok arra, hogyan viseltetnek a cigányok a halállal szemben. Sajnálatos, hogy a domináns, nem cigány kultúrák nem kívánnak szembesülni a halállal, s a gyászt tabuként fogják fel. A cigányok itt egyfajta kényszerű, de csodálatra méltó, elhárító jellegű gyakorlatot folytatnak. A cigány nők világosan és értelmesen előadott beszámolóiról, hogy mennyire nem bíznak a szülés technológizált ellenőrzésében, teljes mértékben megfelelnek az egészségügyben dolgozó szociológusok és antropológusok által megerősített modern gyógyászatba vetett szkepticizmusnak. Terepmunkám idején éreztem úgy, döntő konzekvenciákkal járna, ha egy gádzsó által leírt, a cigány nők

nőgyógyászati problémák elleni védekezéséről és gyógyulásuk intim részleteiről beszámolnék. Jó, hogy a jelen tanulmány létrejöttében közreműködő cigány nők már nem igénylik ezt, és ők maguk választhatják meg, hogy a nyilvánosság előtt milyen formában jelenjenek meg hasonló témák.

Intellektuálisan bizarrnak tűnne, ha egy antropológust úgy jellemeznénk, mint aki el tudja viselni az ún. „primitív” és „tudományos” gondolkodás kettősségét, az előbbit privilegizálva, mivel a szociológusokkal és gádzsó egészségügyiekkel szemben főként az antropológusok vonják kétségbe a dichotómiát (*Evans-Pritchard*, 1937, *Lévi-Strauss*, 1966, *Horton és Finnegan*, 1973). Más alkalommal már kiemelttem, hogy a gádzsók sokkal inkább hajlanak a miszticizmusra, mint a cigányok, akik általában – többek közt jövődőlésnél is – szkeptikusabbak, racionálisabb szemléletűek klienseiknél.

Ha a gádzsó egészségügyi hatóságok képviselői nélküli áldozatoknak tekintik a cigány nőket, csak sajnálhatjuk őket tudatlanságukért. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy kulcsfontosságú esetekben a cigány férfiak valódi politikai és gazdasági hatalommal bírnak. Ebből a szempontból a cigány nők alárendeltek lehetnek, de mint korábban kiderült, gyakran sokkal erősebbek, mint a gádzsó nők. A csoporton belül és azon kívül is képesek változtatni bizonyos előírásokon. Talán ez lehet az, amire Actonék a cigány nők által megteremtett férfiuralomként utaltak. A társadalom azon feltételezése, mely szerint a cigány gyermekek gyámoltalan áldozatok, a cigányok által jól kihasználható sztereotípiává vált. A cigány gyermekek saját fogalmaik szerint igen jól tájékozottak, és ravasz politikusoknak számítanak a gádzsókkal szemben. Ez is olyasmi, ami gyakran hiányolható a cigány gyermekek gádzsó oktatását egyre inkább nélkülöző gádzsó pedagógiai programokból.

Ez volna az egyetlen kikötésem, miután elolvastam Actonék gyűjteményében *Mary Waterston* törvényhozásról és gádzsó stratégiákról szóló rendszerezett tanulmányát, mely a gádzsó iskolákban megteremtendő a korrepetálás és az írásbeli kultúra megismerésének lehetőségét a cigány gyermekek számára is. A dolgozat különben is emlékezetes marad, mint a cigányellenes politika, és egy üldözött kisebbség jogaival és jólétével szembeni közömbösség gyilkos kronológiája. *Waterston* nem tér ki az *Acton*-nal és *Kenrick*-kel évek óta tartó nézeteltérésekre. A különböző véleményeket alkalomadtán az *ESR* műhelyekben is összeütközteszhetik.

Egyetértek az *Ian Hancock* értekezésében olvasottakkal, mely a gádzsók munkáiban állandóan fellelhető plagizálást mutatja be. Ahányszor a cigányok nyelvről,

világnézetéről, kultúrájáról felbukkan egy sztereotípa, úgy tűnik, az nem az egyéni szerző által közölni kívánt eredeti mondanivaló, hanem korábbi szövegek arcátlan ismételtetése. Még hihetlenebb, hogy korábbi szövegekből vesznek át megállapításokat, történeteket, és úgy írják át azokat, mintha elsőként tapasztalták volna. Ezt a fajta „művészetet” gyakorolja Hancock szerint *Isabel Fonseca*, aki mostanra a nemzetközi média által is ismertté vált a területen. Néhányan (Hancock, Sutherland, Fraser és jómagam) fel is ismertük saját munkáinkat, melyeket Fonseca eredeti felfedezéseként mutatott be, idézőjelek vagy a szerzőkre tett utalások nélkül.

Hancock, a maga utolérhetetlenül kegyetlen stílusában vázolja fel egyes gádzsó tudósok eredeti forrásokról és származásánról alkotott véleményét. A sors iróniája, hogy míg az antropológusok megrójják a cigányokat azért, hogy „ellopják” a többségi társadalmak dalait, történeteit és szókincsét, előbbieknél semmi kifogásuk más gádzsók eszméinek és tényeinek eltulajdonítása ellen.

Hancock tanulmánya a tiszta indiai önellátó kultúrát vizsgálva még egy jelentős konzekvenciára világít rá: a popularista szerzők az indiainak nem minősíthető összes nyelvi fordulatot kiszűrik. Ebből fakad az az elgondolás, hogy a „kötelesség, igazság, idő, veszély, lelkesedés” fogalmakra a romáknak nincsenek megfelelő kifejezéseik. Ez a kijelentés azt feltételezi, hogy a nép erkölcsi és strukturális káoszban él. A többi nyelvből átvett szavakat „lopott”-ként figyelmen kívül hagyják. Hancock azonban, arra emlékeztet bennünket, hogy az a nyelv, melyen a szerzők legtöbbször írnak, ugyanúgy keverék, s mindössze huszonnyolc százalék angolszász szóval rendelkezik. A gádzsó szerzők a cigányok mélyreható tanulmányozása közben nem veszik észre, hogy saját kultúrájukból is hiányoznak azok a fogalmak és az a fajta erkölcsi tisztaság, melyet az angolszász szókincs már nem képes betölteni a mai angol nyelvben.

Veress **Krisztina** fordítása

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Acton T. and Mundy (eds.): *Romani culture and Gypsy identity* (Studies of David Smith, Ginny Lapage, Willie Reid, Donald Braid, Ken Lee, Michael Stewart, Irén-Kertész Wilkinson, Mary Waterson, Bernard Mends, Thomas Acton, Ian Hancock, Judith Okely)
 Clifford, J. : *The Predicament of Culture* (Cambridge Mass: Harvard University Press, 1988)
 Evans-Pritchard, E.: *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande* (Oxford: the Clarendon Press, 1937)
 Fábrián, J.: *Time and the Other: How Anthropology makes its Object*, (New

York: Columbia University) Press, 1983

Fog Olwig, K. and Hastrup, K. (eds.): *Siting Culture* (London Routledge, 1996)

Gilroy, P.: *Small Acts* (London: Serpent's Tail, 1993)

Horton, R. and Finnegan, R. (eds.): *Modes of Thought* (London: Faber and Faber, 1973)

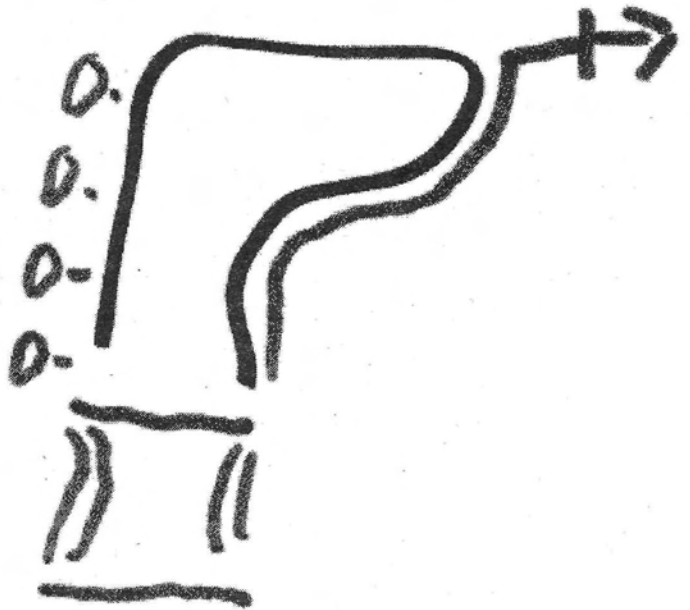
Lévi-Strauss, C.: *The Savage Mind (transl.)* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1966)

Okely, J.: 'Why Gypsies hate cats but love horses' (in *New Society*, 17, February, 1983. Vol. 63. no. 1057.)

Okely, J.: *The Traveller-Gypsies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983)

Stewart, M.: *Brothers in Song: The Persistence of (Vlach) Gypsy Identity and Community in Socialist Hungary* (Ph.d. London School of Economics, 1987)

Sutherland, A.: *Gypsies: The Hidden Americans* (London, Tavistock, 1975)

TANIR

5.

